

[Legal Act of Ukraine] (2010). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/243-2010-p#Text>

Ofitsiyniy sait Derzhavnoi mytnoi sluzhby Ukrainy. <http://customs.gov.ua/>

Ofitsiyniy sait Derzhavnoi sluzhby heolohii ta nadr Ukrainy. <http://geo.gov.ua/>

Ofitsiyniy sait Derzhavnoi sluzhby statystyky Ukrainy. <http://ukrstat.gov.ua>

Ofitsiyniy sait Derzhenerhoefektyvnosti. <http://sae.gov.ua>

Ofitsiyniy sait Ministerstva enerhetyky Ukrainy. <https://www.mpe.gov.ua>

Ofitsiyniy sait Ministerstva rozvytku hromad i terytorii. <http://minregion.gov.ua/>

Ofitsiyniy sait NKREKP. <http://nerc.gov.ua/>

"Polityka enerhozberezhennia v Ukraini, problemy i perspektyvy" [Energy Saving Policy in Ukraine, Problems and Prospects]. <http://www.qclub.org.ua/energy-issues/energoberezhennia/polityka-energoberezhennia-v-ukraine-problemi-i-perspektivi>

"Publichnyi zvit pro pidsumky diialnosti Derzhenerhoefektyvnosti. Pidsumky 2020 rotsi" [Public Report on the Results of the State Energy Efficiency. Results of 2020]. Derzhavne ahentstvo z enerhoefektyvnosti ta enerhozberezhennia Ukrainy. Kyiv, 2021. https://sae.gov.ua/sites/default/files/ZVIT_SAE_2020_0.pdf

"REMAP – 2030. Analysis for Ukraine". IRENA, 2019. <http://banisaenergy.com/sites/default/files/remap-2030-analysis-for-ukraine-120315.pdf>

"Renewable Energy Capacity Statistics 2021". IRENA. <https://www.irena.org/publications/2021/March/Renewable-Capacity-Statistics-2021>

"Renewable energy country attractiveness index. March, 2020". https://www.ey.com/en_gl/recal#:~:text=The%20Renewable%20Energy%20Country%20Attractiveness,attractiveness%20and%20global%20market%20trends

"Richnyi zvit «Diksi Hrup» za 2020 rik" [Dixie Group Annual Report for 2020]. Koalitsiia «Enerhetychni reformy». Kyiv : TOV «Sila», 2020. <https://dixigroup.org/wp-content/uploads/2021/03/dixi-annual-2020-ukr-web.pdf>

Shevtsov, A. I. et al. *Enerhetyka Ukrainy na shliakhu do yevropeiskoi intehtratsii* [Ukraine's Energy on the Path to European Integration]. Dnipropetrovsk: Zhurfond, 2004.

Smenkovskiy, A. Yu. et al. *Zahrozy enerhetychnii bezpetsi Ukrainy v umovakh posylennia konkurentsii na hlobalnomu ta rehionalnomu rynkakh enerhetychnykh resursiv : analitychna dopovid* [Threats to Ukraine's Energy Security in the Face of Increased Competition in the Global and Regional Energy Markets: An Analytical Report]. Kyiv: NISD, 2012.

Zhilien, D., Saihin, D., and Vahner, N. "Perspektyvy rozvytku vidnovliuvanoi enerhetyky v Ukraini" [Prospects for the Development of Renewable Energy in Ukraine]. IRENA. REMap 2030. Abu Dhabi, 2015. https://sae.gov.ua/sites/default/files/UKR%20IRENA%20REMAP%20_%202015.pdf

УДК 332.1
JEL: R50; R59

СУТНІСТЬ І ВИДИ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ: АНАЛІЗ ТЕОРЕТИЧНИХ АСПЕКТІВ

©2021 ЯРОШЕНКО І. В.

УДК 332.1
JEL: R50; R59

Ярошенко І. В. Сутність і види територіальної громади: аналіз теоретичних аспектів

У кожній країні формуються власні системи територіальної організації влади та публічного управління, що відбувається під впливом національних, історичних, географічних, природних, економічних, соціальних, культурних, демографічних та інших особливостей. Значна увага досліджень науковців і практиків приділялась питанням створення та функціонування територіальної громади. Вибір теоретичних підходів і моделей територіальної громади впливає на ефективність функціонування системи місцевого самоврядування, спроможність виконувати покладені повноваження, забезпечувати високий рівень якості життя громадян і сталий розвиток території. Вивчення світового та вітчизняного досвіду дозволяє систематизувати накопичені знання з цього питання, що дає можливість запропонувати національну систему публічного управління на центральному та місцевому рівнях з використанням кращих теоретичних і практичних напрацювань країн світу. Формування визначення сутності поняття територіальної громади здійснювалося протягом тривалого історичного періоду під впливом різномісних наукових суджень, ідей, теоретичних підходів, практичних досліджень. Аналіз і вивчення закордонного та вітчизняного досвіду з цього питання характеризується різноманітними формулюваннями, поглядами, принципами, ознаками тощо стосовно утворення та функціонування територіальних громад. Паралельно зі словосполученням «територіальна громада» дослідниками використовуються інші назви, такі як комуна, територіальна спільнота, територіальна спільність, територіальний колектив, місцеве співтовариство, соціально-територіальна спільнота тощо. Відсутність на даний час узагальненої наукової думки відносно конкретизації змісту певного терміна, різноманітність обсягів і підходів до його тлумачення підтверджує доцільність подальшого дослідження цієї тематики.

Ключові слова: територіальна громада, місцеве самоврядування, територіальна організація влади, система публічного управління, теоретичні аспекти, поняття, види.

DOI: <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2021-7-134-145>

Табл.: 3. Бібл.: 41.

Ярошенко Ігор Васильович – кандидат економічних наук, завідувач відділу макроекономічної політики та регіонального розвитку, Науково-дослідний центр індустріальних проблем розвитку НАН України (пров. Інженерний, 1а, 2 пов., Харків, 61166, Україна)

E-mail: iyaroshenko@i.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7107-5550>

Yaroshenko I. V. Essence and Types of Territorial Community: Analyzing the Theoretical Aspects

Each country forms its own systems of territorial organization of power and public administration, which occurs under the influence of the national, historical, geographical, natural, economic, social, cultural, demographic and other features. Considerable attention of researches of scholars and practitioners was paid to the creation and functioning of the territorial community. The choice of theoretical approaches and models of the territorial community influences the efficiency of the functioning of the local self-government system, the ability to fulfill the assigned powers, to ensure a high level of quality of life of citizens and sustainable development of the territory. Studies of global and domestic experience allow to systematize the accumulated knowledge on this issue, which makes it possible to offer a national system of public administration at both the central and the local levels using the best theoretical and practical developments of the countries of the world. Formation of the definition of the concept of the territorial community was carried out over a long historical period under the influence of versatile scientific judgments, ideas, theoretical approaches, practical research. The analysis and study of foreign and domestic experience on this issue is characterized by various formulations, views, principles, signs, etc. regarding the formation and functioning of territorial communities. In parallel with the phrase «territorial community», researchers use other names, such as commune, territorial communion, territorial collectivity, local co-partnership, socio-territorial community, etc. The lack of currently generalized scientific opinion regarding the specification of the content of a certain term, the variety of volumes and approaches to its interpretation confirms the expediency of further research on this topic.

Keywords: territorial community, local self-government, territorial organization of power, system of public administration, theoretical aspects, concepts, types.
Tabl.: 3. **Bibl.:** 41.

Yaroshenko Ihor V. – PhD (Economics), Head of Department of Macroeconomic Policy and Regional Development, Research Centre of Industrial Problems of Development of NAS of Ukraine (2 floor 1a Inzhenernyi Ln., Kharkiv, 61166, Ukraine)

E-mail: iyaroshenko@i.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7107-5550>

У кожній країні формуються власні системи територіальної організації влади та публічного управління, що відбувається під впливом національних, історичних, географічних, економічних, культурних та інших особливостей. Значна увага досліджень науковців і практиків приділялася питанням створення та функціонування територіальної громади.

Вибір теоретичних підходів і моделей територіальної громади впливає на ефективність функціонування системи місцевого самоврядування, спроможність виконувати покладені повноваження, забезпечувати високий рівень якості життя громадян і сталий розвиток території. Вивчення світового та вітчизняного досвіду дозволяє систематизувати накопичені знання з цього питання, що дає можливість запропонувати національну систему публічного управління на центральному та місцевому рівнях з використанням кращих теоретичних і практичних напрацювань країн світу.

Дослідженнями сутності та видів територіальних громад присвячені роботи таких іноземних і вітчизняних учених, як Г. Хіллері, Д. Поплін, Д. Чевіс, Р. Уоррен, Д. Барнс, І. Видрін, І. Бутко, О. Батанов, С. Сахненко, І. Черкаський, М. Грушевський, М. Баймуратов, В. Григор'єв, В. Кравченко, М. Орзіх, О. Гейда, В. Коваленко, М. Пітнік, О. Мороз, Е. Остром, Л. Муркович, Ю. Каплан, А. Павлюк, Д. Олійник, О. Баталов, Д. Гараджаєв, В. Куранін, О. Кирюшин, П. Ільїнський, С. Іванова та інших дослідників.

Питання теоретичних засад формування та функціонування територіальних громад, визначення їх оптимальних моделей у системі публічного управління територіями, внаслідок своєї складності та взаємозалежності з цілим колом інших суспільно-політичних, соціально-економічних та інших процесів, по-

стійно залишаються в полі зору науковців і практиків країн світу, що підтверджує актуальність і перспективність проведення досліджень у цьому напрямі.

Мета статті – аналіз теоретичних аспектів щодо визначення сутності та видів територіальних громад, аналіз моделей їх формування, функціонування та розвитку для використання в системі публічного управління на місцевому рівні в умовах децентралізації влади та формування й ефективної реалізації регіональної політики в Україні.

Завдання статті:

- ✦ провести аналіз теоретичних підходів щодо сутності та видів територіальних громад в системі місцевого самоврядування;
- ✦ провести аналіз моделей формування, функціонування та розвитку територіальних громад в умовах децентралізації влади;
- ✦ визначити характеристики сутності поняття «територіальна громада», її ключові ознаки та види, для подальшого використання в Україні у процесі реформування системи публічного управління, зокрема на місцевому рівні, на основі децентралізації влади.

Формування визначення сутності поняття територіальної громади здійснювалося протягом тривалого історичного періоду під впливом різносторонніх наукових суджень, ідей, теоретичних підходів, практичних досліджень. Аналіз і вивчення закордонного та вітчизняного досвіду з цього питання характеризується різноманітними формулюваннями, поглядами, принципами, ознаками тощо стосовно утворення та функціонування територіальних громад.

Паралельно зі словосполученням «територіальна громада» дослідниками використовуються

інші назви, такі як комуна, територіальна спільнота, територіальна спільність, територіальний колектив, місцеве співтовариство, соціально-територіальна спільнота тощо (табл. 1). Відсутність на даний час узагальненої наукової думки відносно конкретизації змісту певного терміна, різноманітність обсягів і підходів до його тлумачення підтверджує доцільність подальшого дослідження цієї тематики.

Так, у матеріалах Г. Хіллери (*G. A. Hillery*), що узагальнюють складові визначення поняття «територіальна співдружність», переважає твердження щодо спільноти як утворення людей [37]. Така думка підтверджується тезами, що «Громада як люди зазвичай розуміється як групи самовизначених або визначених іншими осіб, які соціально взаємодіють, мають спільні історичні або інші зв'язки, відповідають потребам один одного, поділяють спільні цінності й часто розділяють фізичний простір» [35] і «Громада – група людей, яка базується на чинниках околиці, міста, графства, регіону, області, племені, культури, етносу або віри» [33].

Не менш важливим Г. Хіллери вважає виділення інших складових, таких як соціальна взаємодія, територія та загальний зв'язок або зв'язки, що зазвичай знаходяться в громадському житті [37]. У своїй роботі С. Ферландер (*S. Ferlander*) підтверджує переважну присутність таких самих елементів, але по відношенню до формулювання терміна «громада» [36]. Таким чином, обидва науковці виділяють три основні складові для характеристики поняття – це територія, загальні зв'язки та соціальна взаємодія.

У дослідженнях Д. Чевіс (*D. Chavis*) розширює ознаки поняття «громада», виділяючи такі ключові елементи, як задоволення потреб, розподілені цінності, членство, вплив, розподілені емоційні зв'язки [34].

Р. Уоррен (*R. Warren*), з позиції соціології, у своїх матеріалах визначає поняття «ідеальної» громади, ознаками якої вважає здатність до регуляції взаємин основних груп, самокерування, розподілу влади, визначення ступеня участі в житті громади, підтримки її життєздатності, встановлення меж контролю території та конфліктів [41].

Таблиця 1

**Аналіз складових для визначення поняття «територіальна громада»
(комуна, спільнота, колектив, співдружність тощо)**

Автор(-и)	Складові для визначення поняття
Г. Хіллери, С. Ферландер	Основні складові громади: територія, загальні зв'язки й соціальна взаємодія
Д. Чевіс	Ключові елементи громади: задоволення потреб, розподілені цінності, членство, вплив, розподілені емоційні зв'язки
Р. Уоррен	Ознаки громади: здатність до регуляції взаємин основних груп, самокерування, розподілу влади, визначення ступеня участі в житті громади, підтримки її життєздатності, встановлення меж контролю території та конфліктів
Ю. Наврузов	Категорії визначення комуни: – історично сформована спільнота людей, що характеризується спільністю традицій, культури, належністю до комуни; – сукупність соціальних взаємодій, реакцій між індивідами; – спільний, колективний споживач; – прерогатива виробництва та забезпечення громадських послуг; – суспільний актор на політичній сцені, а саме – здатність впливати на місцеве суспільне життя, своєю владою репрезентувати місцеве населення, а також наділяти його певними повноваженнями
І. Видрін	Ознаки територіального колективу: – соціальні спільноти, що складаються в результаті взаємодії людей; – інтереси, соціально обумовлені способом життєдіяльності людей; – територія, яка грає інтеграційну роль у зв'язку з економічними, соціально-історичними, природно-географічними чинниками; – елементи структури суспільства, завдяки чому вони можуть функціонувати як відносно самостійні об'єднання
І. Бутко	Ознаки територіальної громади: територія та соціальна взаємодія
О. Батанов	Ознаки територіальної громади: територія, взаємодія, певні зв'язки, які формують усвідомлення загальних потреб і процес реалізації спільнотою власних інтересів
С. Сахненко	Якості територіальної громади: самоврядність, спроможність безпосередньо здійснювати властиві їй соціальні функції та первинність стосовно тих суб'єктів права, що формуються народом, націями

Джерело: укладено за [1; 7; 8; 19; 25; 34; 36; 37; 41].

Ю. Наврузовим запропоновано комплексний підхід до визначення поняття та ознак громади (комуни, місцевого співтовариства, територіального колективу тощо), що характеризується як [25]: історично сформована спільнота людей, що визначається спільністю традицій, культури, належністю до комуни; сукупність соціальних взаємодій, реакцій між індивідами; спільний, колективний споживач; розвиток виробництва та надання громадських послуг; здатність впливати на місцеве суспільне життя, представляти інтереси місцевого населення, наділяти його повноваженнями.

У наукових матеріалах І. Видріна досліджуються поняття територіальних колективів, до характерних особливостей яких автор відносить [8]: соціальну спільноту, що складається в результаті взаємодії людей; інтереси, соціально обумовлені способом життєдіяльності людей; територію, її інтеграційну роль у зв'язку з економічними, соціально-історичними, природно-географічними чинниками; елементи структури суспільства, завдяки чому вони можуть функціонувати як відносно самостійні об'єднання.

Таким чином, у зарубіжній літературі простежуються декілька підходів до вивчення сутності представлених понять [24]:

- ✦ *якісний підхід* передбачає утворення громади на основі почуття спільності, близькості проживання, подібності справ, особистих контактів, стилю життя, загальних місцевих справах, загальної системи цінностей;
- ✦ *екологічний* – розглядає громаду як цілісний самодостатній організм з власним життєвим процесом, при якому солідарність і спільні інтереси членів є функцією проживання в одному місці;
- ✦ *психологічний* – акцентує увагу на загальних інтересах, цінностях і цілях членів спільності до території, незалежно від її розміру;
- ✦ *етнографічний* – розглядає громаду, побудовану на традиціях, культурі;
- ✦ *соціологічний* – передбачає соціальну систему, що має тісні горизонтальні та вертикальні взаємозв'язки як усередині, так і ззовні між іншими системами;
- ✦ *економічний* – ґрунтується на взаємозв'язках різних секторів економіки, домогосподарств і підприємств, включаючи населення, його професійний склад і зайнятість.

Представлені в літературі напрацювання вітчизняних дослідників свідчать про історичне формування інституту територіальної громади на території України. За словами М. Д. Іванишева, «...З великою ймовірністю можна думати, що сільські громади постали за тих часів, коли слов'янські племена, які заселяли теперішню південно-західну Русь, ще не були об'єднані в державні спілки під зверхньою владою господарів» [12].

На думку М. Грушевського, який вивчав еволюційні процеси становлення громад за часів Київської Русі, «люди здавна звикли гуртуватися задля колективного вирішення проблем та задоволення власних потреб і інтересів». У творі І. Франка звучить спроба описати громаду з точки зору базової одиниці адміністративно-територіального устрою: «Наші устами кажуть, що громада, то перша і найменша одиниця адміністративна; з громад складаються повіти, в повітів край, з країв держава.... Коли кожний повіт, кожний край, кожна держава складається з громад – сільських чи міських, то все одно, перша і найголовніша задача тих, що управляють державою, краями, повітами, повинна би бути така, щоб добре упорядкувати і мудрим правами якнайліпше забезпечити ту найменшу, але основну одиницю. Бо коли громада зле впорядкована, бідна, темна і сама в собі розлазиться, то очевидно, що й увесь побудований на ній порядок повітовий, крайовий і державний не може бути тривалий» [31].

Сучасні українські науковці серед характерних ознак територіальних громад також виділяють територію та соціальну взаємодію. І. Бутко, наприклад, визначає територіальну громаду «як людей, які мешкають у певних територіальних межах та об'єднані спільними інтересами» [7, с. 8]. На його переконання, незважаючи на притаманні територіальному колективу ознаки соціальної неоднорідності та різноманітності потреб, більшість громадян поєднані значною частиною спільних інтересів, таких як безпечні умови проживання, праці, відпочинку, наявність розвинутої мережі соціальних і культурних закладів, високий рівень благоустрою, якісне функціонування комунальних, транспортних, інших систем.

У дослідженнях О. Батанова розглядаються особливості визначення територіальної спільноти, яка складається з фізичних осіб – жителів, що постійно мешкають, працюють на території села (або добровільного об'єднання в спільну громаду кількох сіл), селища або міста, безпосередньо або через сформовані ними муніципальні структури вирішують питання місцевого значення, мають спільну комунальну власність, володіють на даній території нерухомим майном, сплачують комунальні податки та пов'язані територіально-особистісними зв'язками системного характеру [1, с. 77]. Основними ознаками науковець вважає територію, взаємодію, певні зв'язки, які формують розуміння загальних потреб і досягнення власних інтересів.

У своїй праці М. Баймуратов і В. Григор'єв виділяють поняття територіального колективу та характеризують його як сукупність фізичних осіб, що постійно мешкають на певній території та пов'язані територіально-особистісними зв'язками системного характеру [5, с. 104].

На думку інших науковців, територіальна ознака не є переважачою в конкретизації термінів. Так,

С. Сахненко характеризує громаду через поняття соціальні спільності, що складаються в результаті взаємодії людей, основними якостями вважаються самоврядність, спроможність безпосередньо здійснювати властиві їм соціальні функції та первинність стосовно тих суб'єктів права, що формуються народом, націями [19, с. 9].

За визначенням В. Кравченка, під територіальною громадою розуміється сукупність громадян України, котрі спільно проживають у міському чи сільському поселенні, мають колективні інтереси та визначений законом правовий статус [18, с. 72].

Проте, на думку М. Орзіх, члени територіальної громади, навпаки, не обов'язково повинні володіти громадянством або постійно проживати на певній території, вони можуть на ній працювати, володіти нерухомим майном або бути платниками комунальних податків [26].

Таким чином, наведені матеріали характеризують категорію «територіальна громада», *по-перше*, через пріоритетність територіально-інтеграційної ознаки, що передбачає прив'язування поняття до певної природної територіальної одиниці, у межах якої жителі об'єднуються для спільного функціонування; *по-друге*, через переваги соціальних зв'язків і взаємодії між членами громади на основі спільних інтересів.

Сформульовані в науковому та законодавчому полі підходи до визначення сутності поняття територіальна громада узагальнено в *табл. 2*.

Аналіз наведених (див. *табл. 2*) підходів характеризує територіальну громаду як первинний суб'єкт місцевого самоврядування, який бере безпосередню або опосередковану участь у вирішенні питань місцевого значення. Виділяються такі характеристики, як територіальна та колективна єдність, спільність інтересів і майнових цінностей, соціальна й економічна взаємодія у вирішенні проблемних питань і розвитку власних територій; значення набувають розширення місцевої економіки, зростання матеріального та фінансового ресурсу, соціально-демографічні показники, розвиток місцевих організацій і інфраструктури, природні ресурси, необхідні для формування та функціонування громади та задоволення потреб всіх її мешканців.

Під питаннями місцевого значення, незважаючи на певні особливості щодо їх природи та змісту, в науковому середовищі узагальнено визначають коло справ, вирішення яких забезпечує локальну життєдіяльність територіальної громади для задоволення потреб її жителів. Так, В. Григор'єв питаннями місцевого значення визначає життєзабезпечення населення конкретної території, вирішення яких відповідає управлінським і матеріально-фінансовим можливостям органів місцевого самоврядування [10]. В. Коваленко та М. Пітнік до таких відносять питання

безпосереднього забезпечення життєдіяльності територіальної громади, визначені Конституцією та законами України [15]. О. Гейда під такими питаннями розуміє ті, що впливають із колективних інтересів місцевих жителів – членів відповідної територіальної громади, які вирішуються ними або віднесені до компетенції місцевого самоврядування, а також інші питання, котрі належать до компетенції органів державної влади в Україні [9].

Сформоване в державному законодавстві визначення сутності та поняття територіальних громад має важливе значення для формування подальшої політики їх розвитку. В Україні територіальна громада є основою місцевого самоврядування – його первинний суб'єкт, тобто населення, яке, внаслідок природного розселення, мешкає на певній території та має право вирішувати свої інтереси місцевого рівня. Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» [14] територіальна громада визначена як жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр.

У Конституційних положеннях (ст. 140 Конституції України [17]) місцеве самоврядування є правом територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання в сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції та законів України. До повноважень територіальної громади (ст. 143 Конституції України [17]) віднесені: управління майном, що є в комунальній власності; затвердження програм соціально-економічного та культурного розвитку і контроль їх виконання; затвердження бюджетів відповідних адміністративно-територіальних одиниць і контроль їх виконання; встановлення місцевих податків і зборів відповідно до закону; забезпечення проведення місцевих референдумів та реалізації їх результатів; утворення, реорганізація та ліквідація комунальних підприємств, організацій і установ, а також здійснення контролю за їх діяльністю; вирішення інших питань місцевого значення, віднесених законом до їхньої компетенції.

Визначення правового статусу територіальної громади, що ґрунтується на безпосередній взаємодії із системою органів місцевого самоврядування в Україні, дозволяє розглядати ймовірність існування тісного зв'язку обсягу прав та обов'язків конкретної територіальної громади з її видовою характеристикою.

Територіальні громади мають право об'єднуватись і укрупнюватись. У правових документах України виділяються такі види: територіальна громада села чи добровільне об'єднання в сільську громаду жителів кількох сіл; територіальна громада селища; територіальна громада міста [14; 17].

Підходи до визначення сутності поняття «територіальна громада»

Автор	Визначення
О. Батанов	Територіальна громада – це первинний суб'єкт місцевого самоврядування, що складається з фізичних осіб – жителів (громадян України, іноземних громадян, осіб без громадянства, біженців, вимушених переселенців), що постійно мешкають, працюють на території села (або добровільного об'єднання в спільну громаду кількох сіл), селища або міста, безпосередньо або через сформовані ними муніципальні структури вирішують питання місцевого значення, мають спільну комунальну власність, володіють на певній території нерухомим майном, сплачують комунальні податки та пов'язані індивідуальними територіальними зв'язками системного характеру
М. Орзіх	Територіальна громада – первинний суб'єкт місцевого самоврядування, єдиний на території соціальний субстрат, який має власні інтереси, до складу якого входять громадяни України, іноземці, особи без громадянства, що постійно мешкають або працюють на даній території, або володіють на території нерухомим майном, або сплачують місцеві податки та збори
М. Баймуратов	Територіальна громада – сукупність фізичних осіб, що постійно мешкають на відповідній території та пов'язані між собою територіально-особистими зв'язками системного характеру
О. Гейда	Територіальна громада є поліструктурним об'єднанням. Визначальною ознакою, за якою законодавець поділяє територіальні громади на види, є адміністративно-територіальний устрій нашої держави згідно з положеннями Конституції та законів України
І. Бутко	Територіальна громада – люди, які мешкають у певних територіальних межах та об'єднані спільними інтересами
С. Сахненко	Територіальна громада є соціальними спільнотами, що складаються в результаті взаємодії людей, вони мають якості, що можна трактувати як об'єктивні: самоврядність, спроможність безпосередньо здійснювати властиві їм соціальні функції та первинність стосовно тих суб'єктів права, що формуються народом, націями
В. Кравченко	Територіальна громада – сукупність громадян України, котрі спільно проживають у міському чи сільському поселенні, мають колективні інтереси та визначений законом правовий статус
Конституція України (ст. 140–143)	Територіальна громада – це жителі одного чи декількох населених пунктів, які добровільно об'єднуються в одну територіальну громаду для вирішення питань місцевого значення, а саме: обирають сільського, селищного чи міського голову, старостів і депутатів ради, які представляють та захищають інтереси громади; управляють майном, що є в комунальній власності; затверджують програми соціально-економічного та культурного розвитку і контролюють їх виконання; затверджують бюджети та контролюють їх виконання; встановлюють місцеві податки та збори відповідно до закону; вирішують інші питання місцевого значення, віднесені законом до їхньої компетенції
Цивільний кодекс України	Територіальні громади є юридичними особами, мають свої рахунки, надходження..., можуть створювати комунальні підприємства, навчальні заклади, підприємницькі товариства, брати участь в їх діяльності на загальних підставах
Європейська хартія місцевого самоврядування	Одним із специфічних суб'єктів місцевого самоврядування є територіальна громада. Її специфіка полягає в тому, що на місцевому рівні можна розглядати перетворення територіальної громади з учасника управління на його первинного суб'єкта. Під управлінням розуміють будь-який цілеспрямований вплив суб'єкта управління на об'єкт управління. Самостійність місцевого самоврядування, що знаходить свій вияв у організаційній і матеріально-фінансовій відокремленості, самостійному вирішенні місцевих справ у рамках компетенції, закріпленої законодавством, самостійній відповідальності органів і посадових осіб місцевого самоврядування
Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» (ст. 6)	Первинним суб'єктом місцевого самоврядування, основним носієм його функцій і повноважень є територіальна громада села, селища, міста; територіальні громади в порядку, встановленому законом, можуть об'єднуватися в одну сільську, селищну, міську територіальну громаду, утворювати єдині органи місцевого самоврядування та обирати відповідно сільського, селищного, міського голову; територіальні громади села, селища, міста, що добровільно об'єдналися в одну територіальну громаду, можуть вийти із складу об'єднаної територіальної громади в порядку, визначеному законом
Енциклопедія державного управління	Територіальна громада – це спільнота людей, об'єднаних різноманітними стійкими формальними та неформальними зв'язками, які обумовлені спільним проживанням у межах села, селища, міста

Джерело: узагальнено за [2; 4; 7; 9; 13; 14; 17–20; 26; 27; 32].

Аналіз окремих Конституційних норм (ч. 3 і 4 ст. 140 Конституції України [17]), що закріплюють систему місцевого самоврядування в країні, дозволяє розрізнити громади базового рівня (сільські, селищні, міські), де забезпечується життєдіяльність громадян у межах окремих територій, і громади об'єднаного рівня (районів, областей), де реалізуються колективні інтереси територіальних громад сіл, селищ і міст. Тісний зв'язок між рівнями є основою для формування політики публічного управління в країні, натомість певні відмінності мають місце в організації життєвого забезпечення; соціологічних, економічних, культурних особливостях; функціонуванні соціальних груп; практичній реалізації законодавчих функцій і повноважень тощо.

Посилаючись на законодавчі норми, можна виділити певні ознаки територіальних громад, які дозволяють охарактеризувати їх структурно-функціональний характер, а саме [11]:

- ✦ *територіальна* – спільне проживання осіб, що входять у громаду на території села, селища, міста (ч. 1 ст. 140 Конституції України, ст. 1 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [14; 17]);
- ✦ *інтегративна* – на основі об'єднання всіх жителів, що постійно мешкають на певній території незалежно від того, чи є вони громадянами даної держави, іноземцями чи особами без громадянства, утворюється територіальна громада (ст. 1 Закону України «Про місцеве самоврядування» [14]);
- ✦ *інтелектуальна* – в основі формування територіальної громади лежать спільні інтереси жителів, які мають специфічний характер системних індивідуально-територіальних зв'язків (ч. 1 ст. 140 Конституції України [17]);
- ✦ *майнова* – територіальна громада є суб'єктом права комунальної власності, їй належить рухоме та нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, що перебувають у власності відповідних територіальних громад (ч. 1 ст. 142 Конституції України, статті 16, 60 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [14; 17]);
- ✦ *фіскальна* – члени територіальних громад є платниками місцевих податків і зборів (ст. 67 Конституції України [17]);
- ✦ *самоврядна* – закріплене в Конституції України та Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» право територіальної громади на здійснення місцевого самоврядування.

Втім, запропоновані відповідно до правових аспектів ознаки носять більше декларативний і узагальнений характер, не враховуючи демографічні, організаційні, економічні, соціальні, природно-географічні та інші особливості функціонування окремої території.

У науковому середовищі робилися спроби системного аналізу структури та видів територіальних громад за різними критеріями, у тому числі з урахуванням їх правових і функціональних ознак (табл. 3).

Наприклад, Д. Гараджаєв і В. Куранін, які поділяють територіальні колективи на основні (місто, район, село, селище) і факультативні (мікрорайон, квартал, вулиця, будинок, інші територіальні утворення), як основний критерій використовують можливість реалізації ними своєї діяльності в межах урегульованих на законодавчому рівні повноважень [21].

Використовуючи просторові критерії, О. Кирюшин розглядає діяльність територіальних колективів у межах населеного пункту (місто, селище, село), у межах адміністративно-територіальних одиниць (районів, областей) і в межах великих економічних районів. П. Ільїнський, натомість, виділяє первинні (село, селище, місто без районного розподілу) і регіональні (район, округ, область) територіальні колективи [21].

С. Іванова і А. Югова пропонують розрізнити території за ступенем їх колективного охоплення: найвищого рівня (великі групи людей, котрі проживають у межах окремих самостійних держав або національно-територіальних утворень); людей, котрі проживають у межах адміністративно-територіальних утворень (області, райони, міста, селища, села); мікроколективи, до яких входять люди, що проживають усередині адміністративно-територіальних одиниць на окремих територіях, які не мають офіційно встановлених меж [21].

Правові питання щодо формування та функціонування територіальних громад, залишаються серед актуальних у процесі класифікації їх видів. До важливих ознак територіальної громади належать [29]:

- ✦ наділення правом юридичної особи; можливість бути суб'єктом цивільно-правових відносин;
- ✦ право здійснювати господарські операції, набувати та відчужувати майнові права, входити в зобов'язання, вести процеси, стягувати примусові збори зі своїх членів на задоволення спільних потреб;
- ✦ право на формування власного бюджету, створення позабюджетних, валютних, страхових, резервних та інших цільових фондів грошових ресурсів;
- ✦ суб'єкт підприємницької діяльності у сфері надання громадських послуг;
- ✦ право бути засновником підприємств, мати частку в статутних фондах господарських товариств, отримувати доходи від дивідендів;
- ✦ суб'єкт фінансово-кредитних відносин, може розміщувати місцеві позики, отримувати кредити в банківських установах і надавати кредити фізичним і юридичним особам, має пра-

Функціональні та правові ознаки територіальної громади як об'єкта соціально-економічного регулювання

Функціональні та правові ознаки територіальної громади	Автор(-и)
<ul style="list-style-type: none"> – Спільна територія існування (проживання, робота, володіння майном); – спільні інтереси у вирішенні питань життєдіяльності; – соціальна взаємодія в процесі реалізації спільних інтересів; – психологічна самоідентифікація кожного члена з громадою; – спільна комунальна власність; – сплачування комунальних податків 	О. Мороз
<ul style="list-style-type: none"> – Спільне проживання членів громади на певній території; – об'єднання всіх мешканців території незалежно від громадянства; – спільні інтереси жителів по відношенню до широкого спектра системних індивідуально-територіальних зв'язків; – суб'єкт права комунальної власності; – платники місцевих податків і зборів 	М. Баймуратов
<ul style="list-style-type: none"> – Ефективне управління суспільними ресурсами; – якість користування ресурсами залежно від особливостей громади та її здатності до саморегулювання; – створення суспільних благ відповідно до форми власності та набору правил, які регламентують створення та використання суспільних благ; – визначення соціальних норм громад, які є ефективними при формуванні кооперативної поведінки, та заохочують до такої поведінки в тривалій перспективі; – децентралізація влади, у прийнятті рішень зацікавлені всі учасники процесу, інтереси користувачів суспільних ресурсів узгоджені, якість життя населення покращується 	Е. Остром
<ul style="list-style-type: none"> – Якість життя (забезпеченість житлом, стан шкіл, якість освіти тощо, соціальний мікроклімат); – спільність у природно-географічному просторі (просторове розміщення, вплив природних факторів тощо); – спосіб життя (урахування культурних особливостей); – соціальна система (соціальні взаємовідносини, типові для певних груп людей); – взаємозв'язок різних секторів економіки, домогосподарств і підприємств, населення, його професійний склад та робочі місця 	Л. Муркович
<ul style="list-style-type: none"> – Історично утворена спільнота людей зі спільними традиціями; – сукупність соціальних взаємодій, що ґрунтуються на родинних стосунках, проживанні на одній території, належності до певної соціальної групи; – спільний, колективний споживач послуг; – виробник громадських послуг на основі реалізації владних повноважень та участі інституцій місцевого громадянського суспільства в життєзабезпеченні людей; – здатність впливати на місцеве суспільне життя 	Ю. Наврузов
<ul style="list-style-type: none"> – Чітке усвідомлення суспільних інтересів; – розмежування компетенцій держави та територіальної громади; – прозорість і демократичність діяльності органів місцевого самоврядування; – принцип субсидіарності при розподілі повноважень; – посадові особи органів місцевого самоврядування мають спеціальну освіту та дотримуються особливої етики 	Ю. Каплан
<ul style="list-style-type: none"> – Базова адміністративно-територіальна одиниця; – форма організації місцевої влади; – суб'єкт цивільно-правових відносин; – суб'єкт господарювання 	В. Кравченко
<ul style="list-style-type: none"> – Законодавче визначення статусу територіальних громад, механізму закріплення права власності, розподілу владних повноважень тощо; – передача владних повноважень за принципом субсидіарності; – залучення громадян у управлінні та формуванні управлінських рішень; – розвиток громад як публічних корпорацій, пріоритетність власних ресурсів і можливостей; – повсюдність місцевого самоврядування; – децентралізація бюджетних ресурсів адекватна для виконання повноважень 	А. Павлюк, Д. Олійник, О. Баталов та інші

Джерело: узагальнено за [6; 16; 22–24; 28; 30; 38–40].

во створювати комунальні банки, довірчі та страхові товариства, пенсійні фонди та інші комунальні фінансово-кредитні установи, виступати гарантом кредитів;

- ✦ право користування, володіння, розпорядження майном комунальної власності, що належить на правах колективного володіння її членами.

Одним із головних чинників впливу на діяльність різних видів територіальних громад виступають закріплені або делеговані функції, за допомогою яких формуються основні напрями та види публічної діяльності, забезпечується ефективне вирішення питань місцевого значення певної території.

Функціональну складову територіальних громад запропоновано розділяти, по-перше, *за цілями та завданнями публічного управління* [3]:

- ✦ *політична* – як реалізація громадянами конституційного права участі в державних і суспільних справах;
- ✦ *економічна* – розв’язання економічних питань місцевого значення (виконання програм соціально-економічного розвитку, управління комунальною власністю, місцевими фінансами тощо);
- ✦ *соціально-культурна* – підвищення рівня культури та соціального забезпечення місцевого значення (управління установами освіти, охорони здоров’я, культури, які належать громаді);
- ✦ *екологічна* – розроблення місцевих програм розвитку та участь у реалізації загальнодержавних і регіональних програм охорони навколишнього середовища.

По-друге, *залежно від видів адміністративно-територіальних одиниць, у межах яких діють відповідні територіальні громади*: функції територіальних громад села і селища; територіальних громад міст і територіальних громад районів у містах; територіальних громад міст обласного підпорядкування, міст Київ і Севастополь.

По-третє, *за способами, засобами та методами публічного управління* виділяють функції: інформаційну, планування й програмування розвитку відповідних територій, нормотворчу, територіальну, бюджетно-фінансову, матеріально-технічну, функцію соціального контролю [3].

Використовуючи як класифікаційний критерій функціональний зміст територіальних громад, тобто напрямок діяльності, задля реалізації якого об’єдналися жителі певної території, пропонується виділяти такі їх види [9]:

- ✦ *соціальні* (вирішення різних соціальних проблем і здійснення соціального контролю);
- ✦ *економічні* (спільне господарювання, запровадження податків, накопичення фінансів, надання чи отримання фінансової допомоги);

- ✦ *культурні, духовні* (виховання, збереження, розвиток традицій);
- ✦ *політичні* (участь у вирішенні питань місцевого значення, ухвалення рішень щодо стратегічних питань розвитку);
- ✦ *судові* територіальні громади;
- ✦ *оборонні* територіальні громади тощо.

ВИСНОВКИ

Представлений аналіз сутності і видів територіальних громад, вплив певних ознак на різновид і напрями їх функціонування дозволяють сформулювати певні висновки.

1. Аналіз наведених поглядів зарубіжних і вітчизняних науковців щодо розуміння сутності поняття територіальної громади вказує на існуючі розбіжності, різні підходи та класифікаційні ознаки відносно одностайного трактування терміна. Це відповідним чином впливає на процеси утворення територіальних громад як дієвого елементу системи місцевого самоврядування. Отже, більш повне та всебічне формулювання такого поняття потребує проведення функціонального дослідження територіальної громади в контексті її цільового призначення.

2. Територіальні громади є первинною (базовою) ланкою місцевого самоврядування в Україні. Розвиток кожної окремої територіальної громади, з одного боку, впливає на розвиток конкретної території та її мешканців, а з іншого – на соціально-економічний розвиток усєї країни в цілому.

3. Ефективність і якість функціонування будь-якої територіальної громади залежить не лише від законодавчо закріплених повноважень, а і від відповідності наявних на певній території можливостей, ресурсів і гарантій їх розвитку, які дозволяють їх ефективно виконувати.

4. Обґрунтування умов і критеріїв для створення функціональних і спроможних територіальних громад, дослідження питань стосовно можливостей і пріоритетів їх майбутнього розвитку в контексті впливу на кожну людину, регіон, країну набувають актуального значення у процесі як упровадження реформи системи публічного управління, так і майбутнього сталого розвитку України в цілому.

5. Систематизація світового та вітчизняного теоретичного і практичного досвіду дає можливість при розробці систем територіальної організації влади та публічного управління в Україні використовувати кращі теоретичні та практичні напрацювання країн світу щодо формування та функціонування спроможної територіальної громади з урахуванням національних особливостей.

6. Доцільним є впровадження постійного моніторингу законодавчого забезпечення та практичного функціонування місцевого самоврядування в Україні, зокрема територіальних громад, виявлення проблемних питань і розробка пропозицій щодо їх вирішення;

7. Забезпечення реальної відповідності між наданими повноваженнями та наявними фінансово-матеріальними й іншими ресурсами органів місцевого самоврядування, зокрема територіальних громад, для ефективного здійснення своїх функцій. ■

ЛІТЕРАТУРА

1. Батанов О. В. Конституційно-правовий статус територіальних громад в Україні : монографія / за заг. ред. В. Ф. Погорілка. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 512 с.
2. Батанов О. В. Територіальна громада – первинний суб'єкт муніципальної влади в Україні: поняття та ознаки. *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2008. № 2. С. 51–57.
3. Батанов О. В. Функції територіальних громад як суб'єктів місцевого самоврядування в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2000. 257 с.
4. Баймуратов М. А. Европейские стандарты локальной демократии и местное самоуправление в Украине. Харьков : Одиссей, 2000. 80 с.
5. Баймуратов М. А., Григорьев В. А. Муниципальная власть: актуальные проблемы становления и развития в Украине : монография. Одесса : Юридическая литература, 2003. 245 с.
6. Баймуратов М. Правовий статус територіальної громади в Україні: теоретичні та практичні проблеми // Муніципальний рух : новий етап розвитку : матеріали VII Всеукраїнських муніципальних слухань «Муніципальний рух в Україні – 10 років розвитку» (м. Бердянськ, 6–8 вересня 2002 р.). Київ : Логос, 2002. С. 368–371.
7. Бутко І. П. Деякі проблеми становлення і розвитку територіального самоврядування в Україні. *Місьцеве та регіональне самоврядування України*. 1992. № 3. С. 6–10.
8. Выдрин И. В. Территориальный коллектив как субъект местного самоуправления (государственно-правовой аспект). *Известия высших учебных заведений. Серия «Правоведение»*. 1992. № 4. С. 89–90.
9. Гейда О. В. Види територіальних громад в Україні та особливості їх правового статусу: загальна характеристика. *Європейські перспективи*. 2012. № 3. Ч. 3. С. 9–13.
10. Григорьев В. А. Становление местного самоуправления в Украине. Одесса : Юридическая литература, 2000. 364 с.
11. Григорьев В. А. Эволюция местного самоуправления. Отечественная и зарубежная практика. Киев : Истина, 2005. 424 с.
12. Гураль П. Ф. Генезис і становлення територіальної громади в Україні. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія «Юридична»*. 2008. № 2. С. 1–10. URL: https://www.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/visnyku/nvsy/02_2008/08gpfvuv.pdf
13. Европейська хартія місцевого самоврядування. Страсбург, 15 жовтня 1985 р. : ратифіковано Законом України від 15 липня 1997 р. № 452/97-ВР. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/994_036#Text

14. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр#Text>
15. Коваленко В. В., Пітнік М. В. Конституційні засади місцевого самоврядування в Україні (Основи муніципального права) : навч. посіб. Київ : Арарат-Центр, 2001. 176 с.
16. Конспект лекцій «Муніципальне право України». URL: http://mobile.pidruchniki.com/12920522/pravo/teritorialna_gromada_osnova_mistsevogo_samovryaduvannya_ukrayini
17. Конституція України від 28 червня 1996 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-ВР#Text>
18. Кравченко В. І. Місцеві фінанси України : навч. посіб. Київ : Знання, 1999. 487 с.
19. Куц Ю. О., Сінченко В. М., Мамонова В. В., Газарян С. В. Територіальна громада: знаннєвість, дієвість : монографія. Харків : Апостроф, 2011. 340 с.
20. Лиска О. Г. Територіальна громада // Енциклопедія державного управління : у 8 т. / наук. редколегія: Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін. Харків : Магістр, 2011. Т. 5. С. 378.
21. Мельник Д. М. Теоретичні засади формування територіальних громад: імплементація світового досвіду в Україну. *Агросвіт*. 2018. № 11. С. 33–38. URL: http://www.agrosvit.info/pdf/11_2018/8.pdf
22. Молодожен Ю. Б. Поняття і сутність територіальної громади в системі місцевого самоврядування України. *Університетські наукові записки: Часопис Хмельницького університету*. 2006. № 2. С. 347–352. URL: <http://www.univer.km.ua/visnyk/1100.pdf>
23. Мороз О. Ю. Територіальна громада: сутність становлення та сучасні українські реалії. *Демократичне врядування*. 2008. Вип. 2. URL: http://www.lvivacademy.com/vidavnitstvo_1/visnik2/fail/Moroz.pdf
24. Муркович Л. Територіальна громада як суб'єкт місцевого самоврядування в Україні: теоретичні аспекти. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2010. Вип. 2. С. 320–328. URL: http://www.dbuapa.dp.ua/vidavnictvo/2010/2010_02%285%29/10mluata.pdf
25. Наврузов Ю. Категорія «громада» в сучасному лексиконі місцевого самоврядування. *Збірник наукових праць УАДУ*. 2000. Вип. 1. С. 272–289.
26. Орзіх М. П. Концепція правового статусу самоврядних територій і органів місцевого самоврядування. *Місьцеве та регіональне самоврядування України*. 1995. Вип. 1–2. С. 62–66.
27. Орзіх М. П. Регионализм в Украине: критический анализ современной ситуации. *Юридический вестник*. 1996. № 4. С. 64–67.
28. Каплан Ю. Розширення компетенції місцевого самоврядування базового рівня з метою ефективного забезпечення принципу субсидіарності : аналітична записка. URL: <http://old.niss.gov.ua/MONITOR/Juni/14.htm>
29. Територіальна громада: поняття, функції, роль, правовий статус // Навчальні матеріали онлайн. 2018. URL: http://pidruchniki.com/12720204/finans/funktsiyi_mistsevih_finarsiv#767
30. Територіальна громада як базова ланка адміністративно-територіального устрою України: проблеми

- та перспективи реформування : аналітична доповідь / Павлюк А. П., Олійник Д. І., Баталов О. А. та ін. Київ : НІСД, 2016. 61 с. URL: http://old2.niss.gov.ua/content/articles/files/AD-Teritor_alna-gromada-103fe.pdf
31. Франко І. Що таке громада і чим вона повинна бути? // Зібрання творів : у 50 т. Київ, 1985. Т. 44. Кн. 1. 175 с.
 32. Цивільний кодекс України від 16.01.2003. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
 33. Building on Assets and Mobilizing for Collective Action : Community Guide / J. Allen, S. Cordes, S. Covey et al. Lincoln : Center for Applied Rural Innovation ; Univ. of Nebraska, 2002. 44 p.
 34. Chavis D. Strategic Factors for Building Community : The Five C's Community, Connections, Control, Cash, & Collective Action. Baltimore : Campaign Consultation, 2006. 6 p.
 35. Community Culture and the Environment : A Guide to Understanding a Sense of Place. Washington : Office of Water, 2002. 281 p.
 36. Ferlander S. The Internet, Social Capital and Local Community. Stirling : Dep. of Psychology, 2003. 411 p.
 37. Hillery G. A. Definitions of Community : Areas of Agreement. *Rural Sociology*. 1955. Vol. 20. Is. 2. P. 111–123.
 38. Ostrom E. Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action. Cambridge University Press, 1990. 270 p.
 39. Ostrom E. Collective Action and the Evolution of Social Norms. The Journal of Economic Perspectives. 2000. Vol. 14. No. 3. P. 137–158. DOI: 10.1257/jep.14.3.137
 40. Ostrom E. Beyond Markets and States: Polycentric Governance of Complex Economic Systems. *American Economic Review*. 2010. Vol. 100. No. 3. P. 641–672. DOI: 10.1257/aer.100.3.641
 41. Warren R. The Good Community – What would it be? *Journal of the Community Development Society*. 1970. Vol. 1. Is. 1. P. 14–24. DOI: <https://doi.org/10.1080/15575330.1970.10877416>
- #### REFERENCES
- Allen, J. et al. *Building on Assets and Mobilizing for Collective Action : Community Guide*. Lincoln: Center for Applied Rural Innovation ; Univ. of Nebraska, 2002.
- Baimuratov, M. "Pravovyi status terytorialnoi hromady v Ukraini: teoretychni ta praktychni problemy" [Legal Status of the Territorial Community in Ukraine: Theoretical and Practical Problems]. *Munitsypalni rukh v Ukraini – 10 rokiv rozvytku*. Kyiv: Lohos, 2002. 368–371.
- Batanov, O. V. "Funktsii terytorialnykh hromad yak subiektiv mistsevoho samovriaduvannia v Ukraini" [Functions of Territorial Communities as Subjects of Local Self-government in Ukraine]: *dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.02*, 2000.
- Batanov, O. V. "Terytorialna hromada – pervynnyi subiekt munitsypalnoi vlady v Ukraini: poniattia ta oznaky" [Territorial Community Is the Primary Subject of Municipal Power in Ukraine: Concepts and Features]. *Visnyk Tsentralnoi vyborchoi komisii*, no. 2 (2008): 51–57.
- Batanov, O. V. *Konstytutsiino-pravovyi status terytorialnykh hromad v Ukraini* [Constitutional and Legal Status of Territorial Communities in Ukraine]. Kyiv: Vydavnychi Dim «In Yure», 2003.
- Baymuratov, M. A. *Yevropeyskiye standarty lokalnoy demokratii i mestnoye samoupravleniye v Ukraine* [European Standards of Local Democracy and Local Self-government in Ukraine]. Kharkiv: Odyssey, 2000.
- Baymuratov, M. A., and Grigorev, V. A. *Munitsipalnaya vlast: aktualnyye problemy stanovleniya i razvitiya v Ukraine* [Municipal Power: Actual Problems of Formation and Development in Ukraine]. Odesa: Yuridicheskaya literatura, 2003.
- Butko, I. P. "Deiaki problemy stanovlennia i rozvytku terytorialnoho samovriaduvannia v Ukraini" [Some Problems of Formation and Development of Territorial Self-government in Ukraine]. *Mistseve ta rehionalne samovriaduvannia Ukrainy*, no. 3 (1992): 6–10.
- Chavis, D. *Strategic Factors for Building Community : The Five C's Community, Connections, Control, Cash, & Collective Action*. Baltimore: Campaign Consultation, 2006.
- Community Culture and the Environment : A Guide to Understanding a Sense of Place*. Washington: Office of Water, 2002.
- Ferlander, S. *The Internet, Social Capital and Local Community*. Stirling: Dep. of Psychology, 2003.
- Franko, I. "Shcho take hromada i chym вона повинна бути?" [What Is a Community and What Should It Be?]. In *Zibrannia tvoriv*, book 1, vol. 44. Kyiv, 1985.
- Grigorev, V. A. *Evolutsiia mestnogo samoupravleniya. Otechestvennaya i zarubezhnaya praktika* [Evolution of Local Government. Domestic and Foreign Practice]. Kyiv: Istina, 2005.
- Grigorev, V. A. *Stanovleniye mestnogo samoupravleniya v Ukraine* [Formation of Local Self-government in Ukraine]. Odesa: Yuridicheskaya literatura, 2000.
- Heida, O. V. "Vydy terytorialnykh hromad v Ukraini ta osoblyvosti yikh pravovoho statusu: zahalna kharakterystyka" [Types of Territorial Communities in Ukraine and Features of Their Legal Status: General Characteristics]. *Yevropeiski perspektyvy*, vol. 3, no. 3 (2012): 9–13.
- Hillery, G. A. "Definitions of Community : Areas of Agreement". *Rural Sociology*, vol. 20, no. 2 (1955): 111–123.
- Hural, P. F. "Genezy i stanovlennia terytorialnoi hromady v Ukraini" [Genesis and Formation of the Territorial Community in Ukraine]. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnykh sprav. Seriya «Yurydychna»*, no. 2 (2008): 1–10. https://www.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/visnyky/nvsvy/02_2008/08gpfvuv.pdf
- "Konspekt leksii «Munitsypalne pravo Ukrainy»" [Lecture Notes "Municipal Law of Ukraine"]. http://mobile.pidruchniki.com/12920522/pravo/teritorialna_gromada_osnova_mistsevogo_samovriaduvannia_ukrayini
- Kaplan, Yu. "Rozshyrennia kompetentsii mistsevoho samovriaduvannia bazovoho rivnia z metoiu efektyvnoho zabezpechennia pryntsyphu subsydiarnosti : analitychna zapyska" [Expanding the Competence of Local Self-government at the Basic Level in Order to Effectively Ensure the Principle of Subsidiarity: An Analytical Note]. <http://old.niss.gov.ua/MONITOR/Juni/14.htm>
- Kovalenko, V. V., and Pitnyk, M. V. *Konstytutsiini zasady mistsevoho samovriaduvannia v Ukraini (Osnovy munitsypalnoho prava)* [Constitutional Principles of Local Self-government in Ukraine (Fundamentals of Municipal Law)]. Kyiv: Ararat-Tsentr, 2001.
- Kravchenko, V. I. *Mistsevi finansy Ukrainy* [Local Finances of Ukraine]. Kyiv: Znannia, 1999.

- Kuts, Yu. O. et al. *Terytorialna hromada: znannievist, diievist* [Territorial Community: Knowledge, Effectiveness]. Kharkiv: Apostrof, 2011.
- [Legal Act of Ukraine] (1996). <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-BP#Text>
- [Legal Act of Ukraine] (1997). <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вп#Text>
- [Legal Act of Ukraine] (1997). http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/994_036#Text
- [Legal Act of Ukraine] (2003). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
- Lyska, O. H. "Terytorialna hromada" [Local Community]. In *Entsyklopediia derzhavnoho upravlinnia*, vol. 5, 378. Kharkiv: Mahistr, 2011.
- Melnyk, D. M. "Teoretychni zasady formuvannia terytorialnykh hromad: implementatsiia svitovoho dosvidu v Ukrainu" [Theoretical Principles of Formation of Territorial Communities: Implementation of World Experience in Ukraine]. *Ahrosvit*, no. 11 (2018): 33-38. http://www.agrosvit.info/pdf/11_2018/8.pdf
- Molodozhen, Yu. B. "Poniattia i sutnist terytorialnoi hromady v systemi mistsevoho samovriaduvannia Ukrainy" [The Concept and Essence of the Territorial Community in the System of Local Self-government of Ukraine]. *Universytetski naukovyi zapysky: Chasopys Khmelnytskoho universytetu*, no. 2 (2006): 347-352. <http://www.univer.km.ua/visnyk/1100.pdf>
- Moroz, O. Yu. "Terytorialna hromada: sutnist stanovlennia ta suchasni ukraïnski realii" [Territorial Community: Essence, Formation and Contemporary Realities of Ukraine]. *Demokratychnе vriaduvannia*, is. 2 (2008). http://www.lvivacademy.com/vidavnytstvo_1/visnik2/fail/Moroz.pdf
- Murkovich, L. "Terytorialna hromada yak subiekt mistsevoho samovriaduvannia v Ukraini: teoretychni aspekty" [Territorial Community as a Subject of Local Selfgovernment in Ukraine: Theoretical Aspects]. *Derzhavne upravlinnia ta mistseve samovriaduvannia*, is. 2 (2010): 320-328. http://www.dbuapa.dp.ua/vidavnictvo/2010/2010_02%285%29/10mliuta.pdf
- Navruzov, Yu. "Katehoriia «hromada» v suchasnomu leksykoni mistsevoho samovriaduvannia" [The Category "Community" in the Modern Lexicon of Local Government]. *Zbirnyk naukovykh prats UADU*, no. 1 (2000): 272-289.
- Orzikh, M. P. "Kontseptsiiia pravovoho statusu samovriadnykh terytorii i orhaniv mistsevoho samovriaduvannia" [The Concept of the Legal Status of Self-governing Territories and Local Governments]. *Mistseve ta rehionalne samovriaduvannia Ukrainy*, no. 1-2 (1995): 62-66.
- Orzikh, M. P. "Regionalizm v Ukraine: kriticheskiy analiz sovremennoy situatsii" [Regionalism in Ukraine: A Critical Analysis of the Current Situation]. *Yuridicheskyy vestnik*, no. 4 (1996): 64-67.
- Ostrom, E. "Beyond Markets and States: Polycentric Governance of Complex Economic Systems". *American Economic Review*, vol. 100, no. 3 (2010): 641-672. DOI: 10.1257/aer.100.3.641
- Ostrom, E. "Collective Action and the Evolution of Social Norms". *The Journal of Economic Perspectives*, vol. 14, no. 3 (2000): 137-158. DOI: 10.1257/jep.14.3.137
- Ostrom, E. *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge University Press, 1990.
- Pavliuk, A. P. et al. "Terytorialna hromada yak bazova lanka administratyvno-terytorialnoho ustroiu Ukrainy: problemy ta perspektyvy reformuvannia : analitychna dopovid" [Territorial Community as a Basic Link of the Administrative-territorial System of Ukraine: Problems and Prospects of Reform: an Analytical Report]. Kyiv : NISD, 2016. http://old2.niss.gov.ua/content/articles/files/AD-Teritor_alna-gromada-103fe.pdf
- "Terytorialna hromada: poniattia, funktsii, rol, pravovyi status" [Territorial Community: Concepts, Functions, Role, Legal Status]. Navchalni materialy online. 2018. http://pidruchniki.com/12720204/finansii/funktsiyi_mistsevih_finansiv#767
- Vydrin, I. V. "Territorialnyy kollektiv kak subekt mestnogo samoupravleniya (gosudarstvenno-pravovoy aspekt)" [Territorial Collective as a Subject of Local Self-government (State and Legal Aspect)]. *Izvestiya vysshikh uchebnykh zavedeniy. Seriya «Pravovedeniye»*, no. 4 (1992): 89-90.
- Warren, R. "The Good Community – What would it be?" *Journal of the Community Development Society*, vol. 1, no. 1 (1970): 14-24. DOI: <https://doi.org/10.1080/15575330.1970.10877416>